

Projektzáró részletes szakmai jelentés (OTKA-azonosító: 73157, K típus)

A pályázat időtartamára eső négy év során a kutatásban részt vevő három projekt (TT 65 Projekt, TT 184 Projekt, TT -400- Projekt) párhuzamosan dolgozott régészeti, epigráfiai, és műemlékvédelmi feladatok elvégzésén. A terepkutatások komplex jellegét és az anyagi kereteket figyelembe véve az előzetesen megadott munkatervet az egyes projektek teljesítették. Eltérés csupán az eredmények közlésében adódik. Ezek tervezett monografikus formában való közzététele az esetek többségében nem vált lehetővé, mert az ehhez szükséges kutatások lezárása nem volt lehetséges. Ezt ellensúlyozandó azonban a már publikálható eredményeket elsősorban tudományos cikkek és előadások megjelentetésével igyekeztünk pótolni (a sok esetben rangos külföldi folyóiratban vagy konferenciakötetben megjelentek esetében az OTKA támogatás feltüntetésére nem volt mód). Eredményeink emellett egy kiállításon is igen nagy nyilvánosságot kaptak, amelyet 2009-ben a kairói Egyiptomi Múzeumban rendeztünk, és amelyhez angol és arab nyelven szakkatalógust készítettünk.

TT 65 Projekt:

A *Sheikh Abd el-Qurna* nevű domb északkeleti lejtőjén található 65. számú sír és közvetlen környezetének 1995-től folyó kutatása során a lelőhely összetettsége és bonyolultsága szükségsszerűvé tette, hogy az egyiptomi műemléki hatóság együttműködésével további ásatási területeket lehessen az addig feltárt objektumokhoz kapcsolni. Ezt eredetileg a területen valószínűleg a Kr. u. 6.-7. században létrejött ún. „laura” típusú közösség, a „Küriakosz kolostor” emlékanyaga indokolta, amely kolostor a TT 65 mellett öt közvetlen környezetében elhelyezkedő másik sírt (TT-NN-7-, TT-NN-8-, TT-NN-24-, TT 66 és TT 67) is magába foglalt. 2002-től így a helyszíni kutatások egy 80 x 100 méteres területet felölelő temetőrészletre terjedtek immár ki, amely további lehetőséget nyitott a thébai nekropolisz egyik központi részének diakronikus vizsgálata előtt.

Térinformatikai munkák és építészeti felmérések: 2008-tól is folytatódott a lelőhely topográfiai felmérése, valamint a terület háromdimenziós szkennelése. Ennek során további felmérések készültek, felszíni pontokból generált digitális adatbank jött létre, és további kiegészítések készültek a terület számítógépes modellezéséhez.

Régészeti feltárások: Befejeződött a TT 65 díszítetlen, „lejtős folyosójának” és a hozzátartozó befejezetlen sírkamrájának feltárása. A viszonylag szerény és egyszerű folyosó egy befejezetlen, kis sírkamrába torkollott. A feltárt leletanyag jellege és állaga igazolta a korábbi megfigyeléseket miszerint a folyosót és kamrát már egy alkalommal kitisztították, majd újra betöltötték. Nem meglepően tehát a súlyosan töredékes leletek többsége mind az Újbirodalom utáni időkre keltezhető és zömük eredetileg a sírkomplexum különböző helységeiből került másodlagosan ide.

'4'-es Akna: A TT 65 előudvarán már korábban azonosított aknasír (Shaft '4') feltárását lehetett elvégezni két idényben. A 18. dinasztia első felére keltezhető leletek közül komoly tudományos értékkel egy *Halottak Könyve* fejezetekkel borított múmialepel bír.

Saff-tomb 1 és Mond-sír: A TT 66 előtti területe feltárása során egy az eddigi kutatás számára ismeretlen új, ún. *saff-sír* (Saff-tomb 1) és egy a 20. század eleje óta feledésbemerült sír (Mond-tomb) került elő. Eddig ezek csupán előzetes felmérése történhetett meg.

Epigráfiai munkák: A 65. számú sír falfestményeinek epigráfiai dokumentációja 2008 és 2011 között is folytatódott három szezonban. Ennek során a sírkápolna összes nagy falképének rögzítése megtörtént. A következőkben már csupán a bejárati két falat, az architrávok és abakuszok szövegeit, valamint egyes plafon részleteket szükséges dokumentálni faksimile rajzok formájában.

Antropológiai és archaeozoológiai vizsgálatok: A fizikai antropológiai vizsgálatok során a '3'-as és a '4' aknákból előkerült emberi maradványok analízise történt meg. Emellett

a 2005-ös ásatási évadban befejezett 3. Akna feltárásából előkerült mumifikált állati maradványok helyszíni röntgenes vizsgálatát is sikerült elvégezni, amelynek részletes kiértékelése még jelenleg is folyik.

Állagmegóvási munkálatok: A TT 65 falfestményeinek tervezett állagmegóvási és restaurátori munkálataihoz előzetes felmérés (fotódokumentáció, tisztítási próbák) készült 2009-ben. 2010-ben ennek alapján a keresztterem déli végfala egy szakaszának helyreállítására került sor. Emellett az ásatási területen elbontott falusi házak törmelékének, ill. a folyamatosan képződő ásatási hányó elszállítására került sor három szezon végén is.

TT 184 Projekt

A pályázat futamideje alatt minden év tavaszán feltárást folytattunk az el-Khokha domb déli lejtőjének felső részén, Nefermenu, théba kormányzója sziklasírjának (TT 184, 19. dinasztia) körzetében, egy mintegy 5x50 méteres területen. A temető rész eddig ismert, egykor festményekkel és domborművekkel gazdagon díszített sírjainak többsége az Újbirodalom korából származik (TT 184, 204, 205, „206”, 241, 412, (*Kampp*) -41-, -42-, -43-), de itt találhatóak a legrégebbi ismert, az Óbirodalom idején készített thébai sírok is (TT 185, TT 413). Minden sziklasírt újra felhasználtak a későbbi korszakokban, építészeti szerkezetüket sokszor átalakították, aknákkal, újabb sziklába vágott helyiségekkel bővítve az eredeti többhelyiséges, folyosókkal, sírkamrákkal kialakított struktúrákat.

E sziklasírok megközelíthető részeinek felmérését követően a szisztematikus feltárás kelet-nyugati irányban történik. A legkeletibb „TT 206” számon ismert sírról most bizonyítható, hogy nem azonos az eredetileg e számon regisztrált sírral. A (*Kampp*) -43- számú sír eddig bizonytalan datálása egyértelművé vált: a Ramesszida korra keltezhető, és tulajdonosa is valószínűsíthető. Leletei között azonban a Ptolemaiosz korból származóak is előkerültek, mely újdonságot jelent abból a szempontból, hogy eddig a domb felső részén készített sírok egyikében sem volt bizonyítható ilyen késői másodlagos felhasználás.

A TT 205 számú sír (Thutmoszisz, 18. dinasztia) feltárása azt bizonyította, hogy a domb felső részén a sírsorokat nem utcákba rendezték, hanem rámpákkal, lépcsőkkel lehetett feljutni hozzájuk. Ez a tény és a sírok korábban előkerült több piramis-jellegű felépítménye alapvetően befolyásolja a temető építészeti kialakításáról eddig alkotott képünket.

A kutatás további díszített sziklasírok és díszített építmények azonosításához is vezetett, melyek közül több feltárása és részleges helyreállítása is megtörtént. Legalább két, az Első Átmeneti Korból, vagy a Középbírodalom korai szakaszából származó, oszlopos homlokzatú, úgynevezett *Szaff*-sír azonosítása is lehetségessé vált, melyek közül az egyik (*Szaff*-1) feltárása és igen gazdag leletanyagának feldolgozása lényegében befejeződött. A sír másodlagos, a Harmadik Átmeneti Kor több szakaszában történt felhasználásának eredményeként, a nehezen megközelíthető aknasírban nagyszámú, értékes lelet bizonyította a temetkezések tulajdonosainak előkelő voltát, s a leletek mellett az átalakításokkor alkalmazott építészeti megoldások a korszak sírművészetének kutatásához új szempontokat is felvetnek.

Az egyik óbirodalmi sír (TT 413, Unisz-anh) előudvarának feltáráskor festményekkel díszített, vályogtéglából épített szentély maradványai kerültek elő, melyek részleges restaurálása is megtörtént. A szentély egyelőre párhuzamok nélküli a thébai nekropoliszban. A thébai temetők egyik legrégebbi ismert sírjának előudvarában készített szentély ugyan egyelőre akadályozza is az Unisz-anh sír további kutatását, azt azonban így is bizonyítani lehetett, hogy annak előudvarában több fázisban is folytak építkezések, és ezekhez domborművekkel díszített óbirodalmi kötömböket is felhasználtak.

A kutatás kiindulópontjául szolgáló Nefermenu sír (TT 184, 19. dinasztia), és az óbirodalmi Szeni-iqer sír (TT 185) fölé épült nagyméretű modern vályogház lebontásával lehetővé vált ezek előudvarainak feltárása is. A Szeni-iqer sír monumentális, sziklába faragott

belső helyiségben nagyméretű festményeket tártunk fel, mely a korszak megismerésének nagyjelentőségű, újabb forrását ígéri.

Az el-Khokha domb felső részén készített díszített sziklasírok szisztematikus feltárásának általános tanulsága az, hogy az ókori Egyiptom történetének minden fontos korszakában használatban volt a temető ezen része, nemcsak az eddig ismert ó- és újbirodalmi időszakokban, s a kutatás minden egyes korszak történetének, művészetének elemzéséhez újabb, eddigi ismereteinket alapvetően befolyásoló adatokkal szolgál.

TT -400- Projekt

A pályázati programmal összhangban a South Khokha Project 2008 és 2011 között folytatta a thébai 32, -61-, -64-, 179 és -400- számú thébai sziklasírok régészeti feltárását.

A thébai főorvos, Amenhotep számára készült -61- sz. ramesszida síremlék kutatása 2008-ban egy háromhetes, a dokumentációs munkákra koncentráló szezonnal ért véget. Az előző évi munkálatok befejezéseként a feltáráson előkerült összes diagnosztikus leletről leírás, rajz és fotó készült, a legfontosabb tárgyakat pedig beszállítottuk a Carter Régészeti Raktárba. A régészeti munkákkal párhuzamosan elvégeztük a sziklasír kultuszkápolnájának részleges építészeti helyreállítását is, a faliképekről pedig facsimile másolatok készültek. A sír régészeti anyagának publikálásán jelenleg Schreiber G. dolgozik; a kötet 2013-ban fog megjelenni.

A Dzsehutimesz monumentális méretű sziklasírjának (32. sz.) szentelt sorozat két új kötettel bővült: 2008-ban napvilágot látott a sírnak az Újbirodalomtól a Szaiszi korig terjedő régészeti anyagát bemutató monográfia, 2010-ben pedig a sír antropológiai és archaeozoológiai anyagát közöltük. 2010-ben emellett kisebb méretű, kiegészítő ásatásokat folytattunk a koncessziós terület keleti határa mentén. Itt található a -64- számú, kisméretű 18. dinasztiai sír is, amelynek az 1997-ben megkezdett feltárását 2010-ben fejeztük be. A sírknéből előkerült régészeti anyag átfogó elemzését egy nemrég megjelent tanulmányban tettük közzé.

Az el-Khokha domb második sírutcájában található 179 számú korai 18. dinasztiai sír kutatása 2010-ben kezdődött a kultuszkápolnák falfestményeinek fotózásával. 2011-ben az epigráfiai munkálatok is elindultak, csakúgy, mint a sír előudvarának feltárása, ahonnan a sírfelszerelésből származó egyéb leletek mellett előkerült két 18. dinasztiai koporsófedél és egy ép ramesszida kori múmiamaszk.

A pályázati időszakon belül a legjelentősebb feltárási munkák a 32. sz. sziklasírtól nyugatra fekvő -400- jelű ramesszida sírban folytak. A kincstári írnoki címet viselő Khamin nevű előkelő és felesége, Raia számára készült emlékművet 1984-ben fedezte fel a magyar régészeti misszió, de az ásatás megindulására egészen 2007-ig várni kellett. A 2007 és 2011 közötti öt ásatási szezon során az expedíció feltárta a sír előudvarának teljes struktúráját, a bejárat zónáját, a kultuszkápolnát, a sír lejtős folyosójának felső traktusát, valamint három másodlagos, a kereszteremből nyíló sirt is. Az ásatás során Khamin emlékművének közvetlen közelében három további, eddig teljesen ismeretlen újbirodalmi sziklasír bejáratát is azonosítottuk. Az Újbirodalom idejéből valamint a szaiszi, a Ptolemaiosz-, ill. a római korból származó régészeti anyagról fotó- és rajzdokumentáció készült. A sír udvarának és keresztermének faliképeinek epigráfiai tanulmányozását 2011-ben fejeztük be, az antropológiai anyag feldolgozása pedig 2009 óta folyamatos.

Final Report

(National Scientific Research Fund 73157, K type)

During the four-year duration of the research grant the field-work and post-excavation work of the three autonomous projects (TT 65 Project, TT 184 Project, TT -400- Project) comprised various archaeological, epigraphic, and conservation works. Considering the complexity of the tasks and the financial framework, all three projects succeeded in complying with their pre-determined research plans. Divergence from these only appears in the methods of publishing the results. The planned monographs (with one exception) could not be completed, as many needed fields of research could not be closed definitively. Accordingly, the results that could be published on the other hand were done so mostly in the form of scholarly articles and conference/workshop papers (it should be noted here that not every journal or publication was open to include reference to sponsors, thus to OTKA). In addition, our results gained wide publicity through an exhibition organised by us at the Cairo Egyptian Museum in 2009, for which a catalogue in both English and Arabic were prepared.

TT 65 Project

In accordance with the long-term research design drawn up for the study of Theban Tomb 65 and its environs situated on the NE slope of *Ilwet el Sheikh Abd el Gurna*, fieldwork in 2008 – 2010 was the continuation of the ongoing excavation work and documentary efforts here since 1995.

Survey activity: The main focus of the survey work was the continuation of the architectural documentation and 3D scanning of the area around TT 65. During the seasons of 2008-2010 the survey extended to the newly excavated units as well as a preliminary draft of the interior of the newly exposed group of tombs (*ie* Saff-tomb 1 and Mond-tomb).

Excavation work:

TT 65 – Sloping Passage: In the 1997 season when the initial architectural survey of TT 65 was prepared, the then accessible section of the tomb-complex's so-called 'sloping passage' that opens off to the N from the axial corridor's end was also included. Attributable to the late Ramesside phase, this subterranean part of the tomb was filled with debris of varying thickness. When systematically cleared in 2008, the 'sloping passage' proved to be a passage system of relatively modest size and uncomplicated layout with an unfinished burial chamber at its end. The find material brought to light included heavily damaged post-New Kingdom burial related remains, and as intrusive material, Late Antique and early modern refuse.

Shaft '4': One of the venues of excavation in two seasons (2009-2010) was the tomb of Reniseneb, a shaft tomb at the easternmost extent of TT 65's forecourt (Shaft '4'). The finds recovered indicate that the chamber once held the burial of one individual, the scribe Reniseneb dating to the first half of the Eighteenth Dynasty. The most significant find that also confirms the dating of the burial to the Thutmoside period, is a mummy shroud containing spells of the *Book of the Dead* in cursive hieroglyphs.

Saff-tomb 1 & Mond-tomb: Excavation in the area immediately east of TT 66 brought to light evidence of two tomb-chapels cut here. It became clear that the southern façade belongs to a hitherto unknown *Saff-tomb*, while the northern one to another tomb-chapel. It also became clear that the *Saff-tomb* (now named as *Saff-tomb 1*) itself was subsequently reused during the early to mid-Eighteenth Dynasty. The survey of the northern tomb accessible from the *Saff-tomb* confirmed that it is identical to a tomb reported to have been found in 1905/6. Comprising a transverse hall, an axial corridor, and a statue chapel, it probably dates to the first third of the Eighteenth Dynasty.

Epigraphic documentation: The documentation efforts of recording the tomb-chapel's murals were continued in three of the four seasons. Epigraphic drawings were done both in the axial corridor and the transverse hall with the result that the recording of all major walls have been

completed. Only the two entrance walls, architraves, abaci, and certain ceiling details remain to be recorded in this manner.

Conservation and object restoration: An assessment for the proposed conservation and restoration of the wall paintings of TT 65 was initiated in 2009. Following the assessment work started on a section of the transverse hall's southern end wall in 2010. Conservation of objects was pursued in all seasons. Being the most delicate and in need of immediate and special care among these objects was the heavily damaged mummy shroud recovered from Shaft '4'. Its conservation is still in progress.

Study of human and faunal remains: Within the framework of the ongoing physical anthropological study human bones and mummy parts from Shaft 3 and Shaft 4 have been analyzed. A non-intrusive study of vidual mummies was facilitated by making on site X-ray photographs of them.

Site management 2008-2011: At the conclusions of the last three seasons truckloads of demolition debris as well as the continuously produced spoil heap was removed from the area.

TT 184 Project

Excavation was carried out each year in the upper part of the south slope of the el-Khoka hillock in Thebes, in a 50 x 50 m section of the necropolis, in the area of TT 184 (Nefermenu, Dyn. 19). Most of the rock cut tombs of this section of the cemetery were created in the New Kingdom and decorated with paintings and reliefs (TT 184, 204, 205, „206”, 241, 412, (*Kampp*) -41-, -42-, -43-), but the earliest decorated Theban tombs are also situated here (TT 185, TT 413). All of these funerary monuments were reused as burial places in later periods; their architectural structures were modified and further chambers and shafts were cut.

After the architectural survey of the actually accessible parts of the monuments, their systematic excavation is carried out in an east-west direction. It has been proved now that the monument actually registered as “TT 206” is not identical with the one previously described as such; it was created during the 18th Dynasty. The dating of (*Kampp*) -43- can also be settled: with its long sloping passage and remains of characteristic wall decoration, it is a Ramesside monument, and its owner can also be identified with much probability. The finds of this latter tomb also contain Ptolemaic material, and this is the first evidence of the fact that the upper part of the hill was used as a cemetery in this period.

The clearing of the entrance parts of TT 205 (Thutmosis, Dyn. 18) has proved that the rock cut tombs in this part of the cemetery were not arranged in “streets” but they were approached on long ramps. This fact and the remains of pyramid-like superstructures also explored here can basically modify our concepts on the architectural layout of the cemetery.

Entrances of some further rock-cut tombs could also be identified, among others the pillared portici of two so called *saff*-tombs, which can be dated to the First Intermediate Period or early Middle Kingdom. One of these (*Saff*-1) has been excavated and documented. This tomb was reused in several phases during the Third Intermediate Period. The finds of the included shaft tomb and walled up chambers prove that the individuals buried here belonged to wealthy families. The analysis of their burial assemblages besides the architectural modifications applied in the *saff*-tomb can put forward new aspects of funerary art and burial customs in the period.

During the excavation of the forecourt of the Old Kingdom monument of Unis-ankh (TT 413), a probably unique monument was exposed: a funerary chamber built of mud bricks and decorated with well preserved paintings in the manner of usual rock cut tombs. Though this edifice delays the further excavation of the Old Kingdom forecourt, it is however evident now that several phases of later building activities can be pointed out in this enclosed area where Old Kingdom blocks with relief decoration were also used.

The modern mud brick house above TT 184 (Nefermenu), the starting point of the project, was pulled down, thus the excavation of the open forecourt could reveal the deepened structure, some decoration elements of the façade and secondary burial shafts.

TT 185 (Seni-iqer, Old Kingdom) used to belong to the abode of the modern house, but now its rock cut parts could also be excavated. The research of the monumental architectural layout and the paintings exposed on large wall surfaces in the inner, vaulted room of one of the earliest decorated Theban monuments are rather promising as a new source of the period.

The basic result of the systematic excavation of the rock cut tombs in the upper part of the el-Khokha hill is that this part of the cemetery was in use continuously in all major periods of ancient Egyptian history, not only during the Old and New Kingdoms as we thought earlier, and this project can provide further, in cases crucial details regarding the history, art and religion of each period.

TT -400- Project

In accordance with the research programme the archaeological study of a group of tombs (Nos. 32, -61-, -64-, 179, and -400-) on the south slope of el-Khokha hillock has continued between 2008 and 2011.

The exploration of TT -61-, a Ramesside funerary monument constructed for Amenhotep, chief physician in the domain of Amun, was concluded in 2008 with a three-week long study season. All of the diagnostic finds were recorded, drawn and photographed, and the most important ones sent into storage in the Carter Magazine. A partial architectural reconstruction of the cult chapel of the tomb was also accomplished and the murals were copied on transparent sheets. The manuscript of the archaeological publication of TT -61-, which is scheduled to appear in 2013, is currently under preparation by G. Schreiber.

The publication of TT 32, the monumental tomb of Djehutymes, has progressed considerably over the past four years. 2008 saw the appearance of the volume entirely dedicated to the archaeological finds dating from the New Kingdom to the Saite Period, while in 2010 a monograph discussing the human and faunal remains was published. A small-scale clearing in the area east of the forecourt of TT 32 was also launched in 2010.

TT -64-, a small Eighteenth Dynasty tomb received attention in 2009, when the excavation of the burial shaft of the tomb, commenced in 1997, was completed. An in-depth analysis of the finds from this shaft has been published recently.

The documentation of TT 179, a lavishly decorated small early Eighteenth Dynasty tomb situated in the second necropolis-street of el-Khokha, was started in 2010 with preparing a photographic documentation of the murals in the cult chapels. Copying the wall scenes also began in 2011, parallel to excavating the forecourt which has yielded finds originating from the burial equipment, including coffin lids and an intact mummy mask of the Ramesside Period.

The greatest deal of fieldwork between 2008 and 2011 focused on TT -400-, a Ramesside funerary monument west of TT 32. The tomb, constructed for one Khamin, scribe of the treasury and his wife Raia, had been discovered in 1984 but no systematic excavation therein took place until 2007, when we asked for and gained a concession to excavate it. Over the course of five seasons between 2007 and 2011 we cleared the forecourt and entrance zone to TT -400-, the cult chapels, part of the tomb's sloping passage and three intrusive structures opening from the transverse hall of TT -400-. Three, thus far completely unknown tombs were also discovered in association with this project. The archaeological material, composed of objects from various New Kingdom, Saite, Ptolemaic and Roman burial equipment, has

been documented in photos and drawings. The epigraphic documentation of the murals in the transverse hall as well as the stela on the façade of TT -400- has also been completed by 2011, while the sorting and recording of the human remains began in 2009.